

ANGLİKAN KİLİSESİ'NİN OSMANLI'DAKİ SANCAKTARI: CHURCH MISSIONARY SOCIETY: ÜYELERİ VE GELİR KAYNAKLARI - II

Arzu M. NURDOĞAN*

Öz

Türkiye'deki modern kültürün gerek yaşam tarzı gerekse dünya görüşü açısından Batılı kültür-medeniyet anlayışına, değerler sistemine istinad ettiği, başka bir ifadeyle Avrupa merkezli (Eurocentric) olduğu söylenebilir. Misyonerlerin, milletlerin kendilerine has inanç sistemlerine dayalı kültürlerini, değerlerini, algılama biçimlerini ihmal etmelerinde, hatta küçümsemelerindeki katkısı, paternalist tutumları tartışmaya değer bir mevzudur. Gerek kullandıkları metodlar gerekse siyasetle olan yakın ilişkileri nedeniyle yüzyıllardır kuşkuyla karşılanmalarına rağmen, günümüzde de faaliyetlerini sürdüren misyonerlerin, sömürgecilik çağındaki planlarını nasıl gerçekleştirmeye çalıştıklarını ve motivasyon unsurlarını göstermek, hiçbir zaman gündemdeki yerini kaybetmeyen/kaybetmeyecek olan misyonerlik tartışmalarının bugününü anlamak noktasında aydınlatıcı olmalıdır. Bu bağlamda, imparatorluğun Arap vilayetlerinde en etkin olarak faaliyet göstermiş bir misyonerlik cemiyetinin teşkilat yapısının ve misyon anlayışının ne olduğunun, bu anlayışı ifade etmek için geliştirdiği argümanların araştırılması, gerek ülkemizde gerek dünyada artarak devam eden misyon hareketinin daha iyi değerlendirilmesi açısından önemli olmalıdır.

Anahtar Kavramlar: Misyon, Church Missionary Society, misyoner, cemiyet, evanjelik.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi;
arzu.nurdogan@marmara.edu.tr

Abstract

The Bannerman Of Anglican Church In The Ottoman Empire: Church Missionary Society-Its Members And Resources – II

It is possible to say that the modern culture in Turkey leans against the Western culture-civilization understanding, system of values in terms of both lifestyle and philosophy of life in other words it is a European-based (Eurocentric) culture. Missionaries' paternalistic attitudes and contribution to the fact that nations neglect and even despise of their cultures, values and perceptions based on their own belief systems is worth discussing. To reveal the struggles to achieve their plans during the colonialism age, and motivational elements of the missionaries who sustain their activities today although they have been suspected for centuries due to the methods they have used and the close relations they have had with the politics should be enlightening in understanding the present of missionary discussions which has not lost/ will never lose its place in the agenda. In this context, it is necessary to research the organizational structure and mission understanding of missionary societies that worked most effectively in Arab provinces of the empire, and the arguments developed to identify this understanding for the purposes of better assessment of the missionary movement that is still in progress both in our country and around the world.

Kew Words : Mission, Church Missionary Society, missionary, society, evangelic.

CHURCH MISSIONARY SOCIETY – ÜYELERİ VE GELİR KAYNAKLARI - II^{1*}

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında İngiltere menşeli London Missionary Society [LMS] (Goodall, 1954)², British and Foreign Bible Society (BFBS), Jerusalem and the East Mission (JEM), Presbyterian Church in Ireland, Church of Scotland gibi cemiyetlerle, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Assemblies of God, Presbyterian Church in U.S.A., Jerusalem Verein, Rheinisch-Westfälischer Diakonissenverein gibi Amerikan ve Alman cemiyetlerinin de faaliyetleri görülmektedir. Ancak

- 1 2011-2012 senesinde sağladığı post-doktora bursuyla bu konuda İngiltere'de çalışma yapmama imkan tanıyan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na ve Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederim.
- 2 CMS'den dört yıl önce, 1795'te kurulan London Missionary Society, bilhassa Madagaskar (1820), Kuzey ve Güney Hindistan (1804), Güney ve Kuzey Çin (1807) ile merkezi Afrika'da (1877) etkin olmuştur.

Church Missionary Society (1799) gibi gerek sahip olduğu misyoner, misyon ve istasyon sayısı gerekse meydana getirdiği on binlerce belge ve bilgiden oluşan arşiviyle tüm İngiliz misyoner faaliyetlerini temsil etme gücüne sahip olan tek bir cemiyetin analizi; misyoner eğitimi, Batılılaşma, dini ve dünyevi otoriteler, çıkarlar, amaç ve hedefler açısından misyonerlik-siyaset-imparatorluk sacayağında Osmanlı ve İngiltere ilişkilerinin derinlemesine tedkikine zemin hazırlamaktadır.

Esas materyali ve malzemesi Church Missionary Society olan araştırmanın ilk kısmında; cemiyetin kuruluş süreci İngiltere’de evanjelizmin tarihi zemininde incelenmeye çalışılmış, cemiyet mensubu olmanın anlamı ve teşkilat yapısı, yayınları, diğer cemiyetlerle ve kamuoyuyla münasebetleri ele alınmıştır. “*Anglikan Kilisesi’nin Osmanlı’daki Sancaktarı : Church Missionary Society : Üyeleri ve Gelir Kaynakları – I*” kısmında ise; cemiyete üye olma sürecinden, üyelik niteliklerine, misyonerlik eğitimine, misyonerliğin tanımı, amacı ve kapsamına; gelir kaynaklarından gençlik teşkilatlarına dek birtakım konularda bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bu konuların aynı zaman dilimi içerisinde, XIX. yüzyılı kapsayacak nitelikte değerlendirilmeye çalışılmış olması; yöntem, amaç, önem ve sınırlılıkları açısından her iki çalışmayı eşdeğer bir niteliğe büründürmüş iken içerik açısından farklılık arzeden bir mahiyet kazandırmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın hedefi; CMS’in yapısı, amaçları, karar alma mekanizmaları, maddi ve manevi destek kaynakları, projeleri planlama ve uygulama süreçleri, üyeleri hakkında genel bir değerlendirmeye ulaşabilmektir. Araştırmanın temel problemi ise bir misyonerlik cemiyetinin hangi etkenlerle, nasıl ve hangi süreçleri takiben projelerini hayata geçirmeye çalıştığı ve bunun için gerekli olan teşvik politikalarını yönlendirme gücü kapsamında hangi enstrümanların kullanıldığıdır. Ayrıca İngiliz misyon hareketinin gelir kaynakları tarihsel süreç içerisindeki nasıl bir gelişim kaydetmiştir? Misyoner eğitiminde takip edilen ilkeler ile cemiyet mensuplarının hedefleri, plan-projeleri ve motivasyon unsurları nelerdir? sorularına açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bu araştırmanın sağlamayı amaçladığı temel katkılardan biri de, evanjeliklerin hedeflerine ne ölçüde ulaşabildikleri konusunda ipuçlarını ortaya koymaktır. Ayrıca çalışmada; cemiyette meydana gelen yapısal değişimin gelişim seyri ve misyonerlikte ihtisas eğitiminin tedricen kazandığı önem çözümlenmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmanın temel varsayımı; bir misyonerlik cemiyetinin teşkilat yapısının, savunduğu misyon ve vizyonunun ve maddi-manevi kaynaklarının sahada takip edilen politikalar üzerinde doğrudan etkisinin bulunduğudır. Zira pratik olmaksızın kalıcılık tesis edilemeyeceği gibi teori olmaksızın da pratiğin sonuç vermesi beklenemez. Şüphesiz cemiyet tarafından gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleri muayyen bir bilimsel yöntem eşliğinde ele alınmayı gerektirecek önem arz etmektedir. Sözelimi misyonerlik faaliyetlerinin yayılış süreci ve mahiyeti incelendiğinde bazı dönemlerde misyon anlayışında yaşanan gelişmelere paralel olarak cemiyet yapısında da değişimlerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl boyunca cemiyet içerisinde meydana gelen bu değişikliklerin teorik ve pratik boyutları bulunmaktadır. Ancak söz konusu dönüşüm sürecinin, cemiyetin kuruluşundan itibaren kutsal kabul ettiği doktrinlerin mevcudiyeti dikkate alınarak incelenmesi doğru bir yaklaşım olacaktır. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda en yoğun ve etkili olarak faaliyet gösteren Church Missionary Society'ye (CMS) mensup misyonerlerin kaleme aldıkları mektuplar, fotoğraflar, çizimler, planlar, projeler, merkez tarafından alınan kararlar ile sözkonusu cemiyet hakkında ortaya konulmuş eser, makale ve tezlerden oluşan ikinci el kaynaklar kendi koşulları içerisinde, olduğu gibi tarihsel yöntemden yararlanılarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın arka planında; misyonerlik faaliyetlerinin, Hristiyanlık dışındaki dinleri sarsmak ve toplumlara Batı'nın nüfuzunu kabullendirmek ve medeniyet projelerine boyun eğdirmek için başvuru yöntemlerinden biri olduğu yönündeki fikriyat paylaşılmaktadır (Gündüz, 2004, s. 349-376; Tümer-Küçük, 1993; Erdem, 1999, s. 5-42; Aydın, 1996, s. 7-20; Tozlu, 1991; Sevinç, 2007). Ancak bu iddiayı delillendiren örnek ve uygulamaları ortaya koymadan evvel bunların hangi süreç ve mekanizmalardan geçtiğini bizzat misyonerlerin kendi ağızlarından ortaya koymanın, objektif ve derinlemesine bir analiz imkânı vereceği varsayılmaktadır. Üstelik sayısız yabancı yayına karşın, Türk dilinde misyonerlerin kendi beyanlarına, raporlarına, broşürlerine vs. dayanarak yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olması,³ yalnızca alanda önemli bir boşluğa yol açmamakta, aynı zamanda yeni nesillerin misyonerleri, doğru bildikleri dinlerini yayma amacıyla görevlendirilmiş “iman sahibi samimi misafirler” şeklinde görmelerini de kolaylaştırmaktadır. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında mütemadiyen düzenledikleri büyük kong-

3 Bu çalışmalarda kahir ekseriyetle Amerikan cemiyetleri ele alınmış olup, İngiltere'nin ve dünyanın en etkin misyonerlik cemiyetlerinden biri olan CMS hakkında böyle bir çalışma tespit edilememiştir.

relerde dünyayı nasıl Hristiyanlaştıracaklarını müzakere eden misyonerlerin (Stanley, 2009), fonksiyonları sona ermemekle birlikte aksine 1995 yılı itibarıyla aktif görev yapan misyoner sayısının 392.500'e ulaşması (Barrett, 1996, s. 24-25),⁴meselenin önemini korumaya devam ettiğini göstermektedir.

CMS Üyelerinin Menşei'

Anglo-Sakson kökenli tüm misyoner cemiyetlerinin kuruluş döneminde olduğu gibi, CMS de başlangıçta insan kaynakları konusunda ve bilhassa İngiliz misyoner bulmada sıkıntı çekmişti. Öyle ki, toplam yirmi yedi misyonerinden yirmisini Lutheran Protestan kilisesine bağlı Almanlar oluşturmuştu. İlk Anglo-Sakson din adamları –Papaz W. Greenwood, Papaz T. Norton-, cemiyetin kuruluşundan on altı yıl sonra dış misyonlarda görevlendirilebilmişti (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 47, s. 6-7). Her ne kadar, yüzyıl boyunca İngiltere'deki evanjelik cemaatten üye ve misyoner sayısı artmışsa da, CMS'in Afrikalı yahut Hintli misyoner sayısı da az değildi (Stock, 1899, C. II, s. 395-396).

Bir misyoner cemiyetine mensup olmak, din adamı olmayı gerekli ve zorunlu kılmamaktaydı. Hemen tüm cemiyetlerde din adamları kadar, kimi zaman daha fazla sayıda seküler üye de mevcuttu. Bunlar arasında başlıca doktorlar, okul idarecileri vs. din dışı alanlarda profesyonel meslek sahibi kimseler gelmekteydi. CMS'in Islington'daki misyoner yetiştirme merkezindeki öğrencilerin büyük bir kısmı kumaşçı, eczahane çırağı, nalbant, demiryolu işçisi, ambar memuru, fotoğrafçı, vaiz, garson, denizci, madenci, polis oğlu, polis memuru yahut hizmetkârdı (CMS Arşivi, 5 Ocak 1884, G/AZ1/4-181, s. 3).⁵ Bunların dışında, CMS'e teoloji ve misyon teorisi konusunda herhangi bir

4 Bu rakam yalnızca Batılı Protestan misyonerlerini göstermektedir.

5 Bu konuda Londra Üniversitesi'nde doktora tezi yapan Frederic Stuart Piggin, *Making Evangelical Missionaries 1789-1858 :The Social Background, Motivation, and Training of British Protestant Missionaries to India*, başlıklı çalışmasında; misyonerlerin köken itibarıyla İngiltere'nin en dinamik, hırslı, hoşnutsuz ve değişime hazır tabakalarından geldiklerini örnekleriyle izah etmektedir. Piggin, sözgelimi “yetenekli, kendine güvenen zanaatkâr sınıfı ticarete en üst basamaklara çıkmak için hırsla mücadele ederken, henüz embryo halindeki muhtelif mesleklerde çalışanlar ise tüm mesailerini gelirlerini ve sosyal statülerini artırmaya harcamaktaydı. Özel teşebbüste fırsatlar yok değildi, ancak o dönemde İngiltere de bir cennet bahçesi sayılmazdı. Başarılı olabilmek ahlaksızlık, vicdansızlık, iflas vb. taşlarla dolu engebeli yolları aşmak anlamına geliyordu. Kilise ise belki İngiltere'de değil, ama dış misyonlarda onlara alabildiğince engin fırsatlar dünya-

eğitime gereksinim duymayacak nitelik ve formasyonda da üyeler kaydedilmişti (Stock, 1899, C. II, s. 394; C. III, s. 47-48).

CMS özellikle üniversite mezunlarını cemiyete üye yapmak amacıyla yoğun bir çaba göstermişti. Ancak cemiyetin, bu üyeleri her zaman optimum düzeyde değerlendirebildiklerini söylemek zordur. 1870'de Henry Venn, cemiyete katılmaya nasıl karar verdiğinden ve tecrübelerinden bahsettiği Cambridge Üniversitesi'ndeki bir konuşmasının sonunda, bazı öğrencilerin, kendisinin misyonerlikte harcanmış olduğuna dair eleştirilerine maruz kalmıştı. Bu tepkiler üzerine Venn, cemiyetin üniversite mezunlarından hem teorik düzeyde hem apostolik hiyerarşide daha fazla istifade edebileceğini itiraf etmişti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1870, s. 349-352). CMS, üniversite mezunlarının önüne iki seçenek sunuyordu: İlki, misyonlardaki eğitim faaliyetlerinin sorumluluğuydu. Bu vazifede, hem Protestan okullarını açmak ve yönetmek hem sahadaki din adamlarını yetiştirmek mesuliyetini yüklenmesi beklenmekteydi. Zira misyoner okullarındaki eğitimi ilgilendiren sorunlara dair nitelikli çözümler bulmak şarttı. İkinci seçenek ise ancak istatistiklerden çıkartılabilmektedir. Şöyle ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz Ulusal Kilisesi'nde muhtelif kademelerde toplam 23.000 din adamı görev yapmıştı. Bunların 14.500'ü kiliselerde çalışmış ve içlerinden 240'ı İslamiyet'in, Musevilik'in, Budizm'in vs. hakim olduğu topraklardaki kiliselerde misyoner olarak vazifelendirilmişti. Başka bir ifadeyle ruhbanın ancak 1/100'i dış misyonlarda çalışmaktaydı. Mevcut durumda 240 misyonerin yalnızca 50'si üniversite mezunuydu. Halbuki, İngiltere'deki üniversite öğrenci sayısı 23.000'di. Önemli olan husus, bu yekundan kayda değer bir kısmını misyoner olarak görevlendirebilmektir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1870, s. 43).

Bu bağlamda CMS misyonerleri arasında Oxford, Dublin ve Cambridge mezunlarının oranını gösteren tablo şu şekildedir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1870, s. 51-56).

...sı sunuyordu. Üstelik kazançları karşılığında elde edecekleri prestij de cabası..." ifadelerine yer vermiştir : F. S. Piggin, *Making Evangelical Missionaries 1789-1858 : The Social Background, Motivation, and Training of British Protestant Missionaries to India*, Abingdon : Sutton Courtenay Press, 1984, s. 209-214. Ayrıca Sarah Caroline Potter da CMS'e üye olan kilise mensuplarına dair birtakım istatistik bilgileri vermiştir. Sarah C. Potter, *The Social Origins and Recruitment of English Protestant Missionaries in the 19th Century*, University of London, 1975.

Sene	Cambridge	Oxford	Dublin
1800-1810	0	0	0
1810-1820	1	1	0
1820-1830	0	2	2
1830-1840	5	2	3
1840-1850	10	4	7
1850-1860	24	6	11
1860-1869	25	19	3
Toplam – 125	65	34	26
Halen sahada bulunanlar – 50	24	16	10

CMS Genel Kurul toplantılarında, üniversite mezunu misyonerlerin sayısının yetersiz düzeyde kalmasında, bizzat üniversitelileri mesul tutan konuşmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Piskopos R. Bickersteth, üniversitede kim-
senin sıkıntı ve sorumluluk altına girmek istemediğine dikkat çekmiş ve yük-
sek öğretimde disiplinin her geçen gün gevşetilmesinin, konforun artırılma-
sının, rahatına düşkün bireyler yetiştirilmesinin bu duruma yol açtığını iddia
etmişti. Bickersteth üniversitelerin, misyonerlik için gerekli Hristiyan yaşam
tarzından ve idealinden uzak bir yapıya sahip olduklarından şikayet etmişti
(Stock, 1899, C. II, s. 392).⁶

Üniversite mezunlarının CMS’e ilgisi, bilhassa cemiyetin 1872’de Pro-
testan örgütleri birleştirme çabasının ardından artış göstermişti. 1870 ile 1879
yılları arasında Cambridge Üniversitesi’nden 20, Oxford Üniversitesi’nden 9,
Dublin Üniversitesi’nden 7 kişi; 1880-1889 arasında ise Cambridge’den 42,
Oxford’dan 10 ve Dublin’den 11 mezun CMS’e kaydolmuştu (CMS Arşivi,
*Register of Missionaries, Clerical, Lay, and Female, and Native Clergy from
1804 to 1904*, s. 152-229).

⁶ Bickersteth’in bu iddiaları aslında evanjelistlerin üniversiteler yasasına bir tepkisi
olarak da algılanabilir.

XIX. yüzyıl boyunca Anglo-Sakson misyonerlik cemiyetleri personel sayısını artırmak için yoğun bir çaba ve rekabet içerisine girmişken, nitelik konusunda da taviz vermek istememişlerdi.

Henry Venn CMS'e başvuran adayların, detaylı bir tetkikten sonra kabul edilmesini isterken, aslında gençlerin misyonlardaki fantastik yaşamla ilgili birtakım yanlış kurgulara sahip olabileceklerinin, misyonerlikten çok bir an önce evlenmekle yahut kilise hiyerarşisinde bir isim edinmekle ilgilenebileceklerinin de bilincindeydi. Ancak önemli olan husus Britanya İmparatorluğu'nun tarihindeki en kuvvetli asrında misyonerlik cemiyetlerinin, bu denli seçicilik gösterme konforunun olup olmadığı meselesiydi (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1870, s. 349-352).⁷ Bu noktada, İngiltere'deki cemiyetler arasında hareket serbestliğinin en fazla CMS'te bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

CMS Genel Kurulu, misyoner adaylarının nitelikleri arasında evanjelist doktrine ve Anglikan Kilisesi'ne mutlak bağlılık şartını aramıştı. Bu tavır zaman zaman, cemiyetin piskoposluktan dahi fazla, bireylerin teolojik görüşleriyle ilgilendiği yönünde tepkilere yol açmıştı (Stock, 1899, C. II, s. 392-393; CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1866, s. 193-194). Tepkileri artıran hadise, retorikleri çok gelişmiş birtakım adayların *Book of Common Prayer*'i⁸ bilmedikleri gerekçesiyle cemiyete kabul edilmemeleri olmuştu. Piskopos Wilberforce'un 1868'deki bu vak'a'ya tepkisi hayli sert olmuş ve cemiyeti, yalnızca belli prototipteki insanları sahalarda misyoner olarak görevlendirmekle suçlamıştı. Buna karşılık Genel Sekreter Canon Hoare, altmış dokuz yıldır aynı politikayı takip ettiklerini ve kimsenin cemiyeti inanç maddelerine sadık kalmakla, adayların samimiyetlerini sorgulamakla suçlayamayacağını belirtmişti. Tartışmaya *Intelligencer*'in editörü de katılmış ve doktrinel düzeydeki farklılıkların gözardı edilemeyeceğini, zira fikir ve ideallerin karakter üzerinde doğrudan etkisinin bulunduğunu ve cemiyetin kendini adama, sorumluluk ve disiplin sahibi olma vb. kişilik özellikleriyle birlikte adayların teolojik düşünce yapısını da sorgulamaya hakkı bulunduğunu savunmuştu

7 Cambridge'li John Barton'ın (1836-1908) CMS'in temsilcisi olarak evvela Hindistan'da misyonerlik yapması, ardından cemiyetin genel sekreterliğine ve nihayet piskopos yardımcısı olarak Cambridge'deki Holy Trinity Kilisesi'ne tayin edilmesinden sonra üniversiteden CMS için başvuruda bulunanların sayısı bir anda 1400'e ulaşmış ve fakat bunların ancak 97'si uygun bulunmuştur. CMS Arşivi, Kasım 1870, *Intelligencer*, s. 349-352.

8 Anglikan kilisesi liturjik ayinleri ve ilahi okuma geleneğini içeren kitaptır.

(Stock, 1899, C. II, s. 392, 400-406; CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1870, s. 41). Kısacası bu noktada, cemiyet üyelerini iki gruba ayırmak mümkündür. İlki; girişimci ruha ve inisiyatife sahip olmakla birlikte özel bir evanjelist, misyolojik eğitime ve iman terbiyesine ihtiyaç duyan ve cemiyetin hazırlık okullarında eğitim görenler; diğerleri ise zihinsel kapasiteleri, entelektüel birikimleri ve inançları itibarıyla nitelikleri tam olan eğitimli zümredir. Bu iki grup arasında, gözetilen hedefler ve düşünce yapılarındaki farklılıklar dolayısıyla zaman zaman ihtilaf ve çekişmelerin de yaşandığı görülmektedir. Bu durumun en açık delili, sahada görev yapan misyonerler ile cemiyeti profesyonel bir kuruluş olarak gören Genel Kurul'daki yöneticiler arasındaki ihtilaflardır.

CMS'deki üye sayısı, yapılan müracaatlar, kabul ve red edilenler hakkında sağlıklı istatistik bilgileri edinmek kolay değildir. Zira, Islington'daki misyoner okulunda yıl içerisindeki talebe sayısı hiçbir zaman sabit olmamıştır. Ayrıca kaç kişinin okula kaydedildiği ve ne kadarının ayrıldığı hususunda da raporlar arasında bir tutarlılık yoktur. Yine de, okulun karşılama komitesi tarafından hazırlanmış listelerden yaklaşık rakamlara ulaşmak mümkündür. Ancak bu listeler de 1882 yılında aniden kesilmiştir. 1875'de bu kez Genel Kurul, Reading'teki CMS okulunda öğrenim gören talebelerin sayısını gösteren listeler hazırlamaya başlamıştır. Bu belgeler ışığında CMS'in misyoner okullarındaki öğrenci sayısı ile ilgili aşağıdaki istatistik çıkarılabilmektedir:

1865 – 43	1871 – 18	1877 – 68
1866 – 43	1872 – 18	1878 – 44
1867 – 33	1873 – 23	1879 – 43
1868 – 36	1874 – 16	1880 – 36
1869 – 36	1875 – 17	1881 – 25
1870 - 36	1876 – 20 (öğrenci)	
	23 (stajyer)	

Bu tablodan, CMS'in Islington Misyoner Enstitüsü'nün açıldığı ilk iki yılda öğrenci sayısının, 43 gibi hayli yüksek olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, ekonomik sıkıntılardan dolayı dış misyonlarda yapılan görevlendirmelerin az olması buna karşılık, okuldaki eğitim süresinin fazlalığı idi (CMS Arşivi, 2 Eylül 1882, G/C1/36, s. 721-722). 1871 ve 1872 yıllarında öğrenci sayısındaki azalma, CMS'in, diğer Protestan cemiyetleriyle ilişkiye geçmek istemesindeki nedenlerden biri olmalıdır. Nitekim 1872'deki bu çabanın

ardından, öğrenci olmak için başvuranların sayısı elliye yükselmiş ve fakat bunların tamamı kabul edilmemiştir. Öğrenci kabulünde gösterilen bu seçicilik 1876 ve 1877 senelerinde sürdürülmemiş ve talebe sayısı hiç olmadığı kadar artmıştı. 1865 ile 1882 yılları arasında misyonlara gönderilen misyoner sayısı 564'tü. Bunlardan 147'si Islington Misyoner Enstitüsü'nde misyoloji eğitimine tabi tutulmaksızın sahada görevlendirilmişti (Stock, 1899, C. II, s. 391-394; C. III, s. 45-48). Rakamlardaki hata payı dikkate alınmakla birlikte, 1825-1882 arasında CMS'in Islington'daki okulundan mezun 465 misyonerin sahada istihdam edildiği söylenebilir (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 47, s. 6-7).

Bununla birlikte, CMS'in özellikle 1877 ile 1881'deki mali kriz yüzünden öğrenci kayıtlarını sınırlamak zorunda kaldığı bilinmektedir. Genel Kurul Islington'daki öğrenci sayısını evvela 40'a, ardından 33'e düşürme kararını vermiştir. Böylece 1878 ve 1879 yıllarında yeni kabul edilen öğrenci sayısı on dörde; 1880-1881'de yediye ve 1881-1885'de 11'e düşmüştür (Stock, 1899, C. III, s. 255-256; CMS Arşivi, 2 Eylül 1882, G/C1/36, s. 721-722; 9 Haziran 1883, G/C1/39, s. 39-41).

CMS, misyoner adaylarının eğitimi için evvela bir Hazırlık Enstitüsü tesis etmiş; zamanla kurumun yapısal özellikleri, programı, giriş şartları vb.de yapılan değişiklikler sonucunda bu müessese okul haline dönüştürülmüştür. 1868-1869 eğitim-öğretim yılında Islington'daki merkezin yanında Reading'te de bir misyoner okulu açılmıştı (CMS Arşivi, 1846-1878, G/Atm1/2, C. 4, s. 41). On iki talebeyle öğretime başlayan okuldaki başarı oranı - her on öğrenciden sekizi mezun olmuştu- hayli yüksekti (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1882, s. 735-738).

Kayıt İşlemleri

CMS 1874 senesinde üniversite mezunları için, ertesi yıl ise umuma mahsus olmak üzere üyelik ilanları vermiş; cemiyeti ve kadro ihtiyacı bulunan alanları on beş sahifelik broşür halinde tanıtmıştır (CMS Arşivi, 1874, G/C1/41, s. 114; G/C1/42, s. 14; *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 61, s. 2.).⁹ Bu ilanların ardından, cemiyetin içinde bulunduğu ekonomik sorunlar nedeniyle uzun bir süre yeni bir ilan verilememiştir. 1881'de nihayet

9 Cemiyet özellikle Felsefe ve İngiliz Edebiyatı bölümlerindeki öğrencilerle ilgilenmişti. Kadro ihtiyacı; bir misyoner Filistin, bir misyoner Doğu Afrika, on dört misyoner Kuzey Hindistan ve altı misyoner Çin misyonları olarak belirtilmişti.

bütçeyle ilgili meseleler aşılmaya başlanmış ve kadro ihtiyacı bulunan misyonlarla ilgili yeni bir liste yayınlamıştır (CMS Arşivi, 22 Nisan 1881, G/AZ1/4-186).¹⁰ Bunu 1882 (CMS Arşivi, 4 Nisan 1882, G/AZ1/4-201)¹¹ ve 1883'deki (CMS Arşivi, 17 Nisan 1883, G/AZ1/5-8) diğer listeler takip etmiş ve 1885'e gelindiğinde cemiyet artık tüm mali sıkıntıları arkasında bırakarak, hararetle bir misyoner avına girişmiştir. Bu dönemde misyoner olmak için gerekli nitelikleri ve sahadaki çalışmaların mahiyetini aktaran bir genelge hazırlanmıştır. Söz konusu genelge İngiltere'nin ileri gelen okullarına gönderilmiş ve öğrenciler arasında CMS için çalışmaya gönüllülerin bulunup bulunmadığının yetkililer tarafından bildirilmesi istenmiştir (CMS Arşivi, 30 Kasım 1898, G/C1/50, s. 148-149).

CMS'e üniversite mezunları arasından yapılan müracaatların değerlendirilmesinde adaylar, bir nevi samimiyet testine tabi tutulmuşlardır. Bu test ya Islington'daki misyonerlik eğitim süreci içerisinde yahut yoğun bir mülakat döneminde gerçekleştirilmiştir. Misyonlar hakkında genel bilgilerden, istasyonlardaki iklim koşullarına, beslenme ve ikamet seçeneklerinden siyasi idarenin yapısına ve sosyolojik analiz imkânı sağlayan verilere dek detaylı bir enformasyon sürecinin ardından adayların tercih yapmaları istenmiştir. Genel Kurul, yirmi yaşından küçük adayları değerlendirme dışında tutmuştur. Evvela her misyoner adayı için en az üç din adamı tarafından imzalanmış referans mektubunun ruhban alt-komisyonunca hazırlanıp hazırlanmadığı incelenmiştir. Daha sonra adayın misyoner olmak için gerekli dini ubudiyeti ve bilgisi tedkik edilmiştir. Ayrıca adayın insan ilişkilerindeki başarısı ölçülmüş, ailesi hakkında da bilgiler toplanmıştır. Son olarak adaya; amacını, misyonerliğin kendisi için ne anlama geldiğini, misyonda çalışmak için neden hazır hissettiğini ifade edebileceği yazılı bir test sunulmuştur (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1870, s. 349-352). Ruhban alt-komisyonunca adayların cevaplarından hangilerinin, misyonerlik için yeterli bulunduğunu gösteren kriterlerden bahsetmek, II. Dünya Savaşı'ndaki bombardımanlar sırasında zarar gören evrak kapsamında olduğundan mümkün değildir. Ancak komisyonun çok sayıda kişiyi bu testte başarısız bulduğunu söyleyebiliriz. Başarılı olanlar ise sağlık kontrolünden geçirildikten sonra, CMS'in Londra'daki merkez binasına genel

10 Listede Nijerya, İran, Shaohing, Madras, Filistin ve Sierra Leone misyonları yer almıştır. Filistin ve Madras misyonları için özellikle üniversitede kıdem sahibi ve idari tecrübesi bulunanlar aranmaktaydı.

11 1882'deki ilan listesinde mesleği doktor ve ilkokullarda müdür olanların talep edildiği vurgulanmıştı.

sekreterler ve bazı din adamları ile mülakata çağırılmışlardı. Zaman zaman adayın tıbbi raporu sahada çalışmasına mani olabilmıştır. Sözgelimi, bir adayın bünyesinin tropikal iklime dayanamayacağının belirtilmesi, görevlendirmenin gerçekleşmemesi için yeterli bir gerekçedir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1882, s. 736). Mülakat neticesi, adaya sözlü yahut yazılı olarak bildirilmiş ve sonucun müspet olması durumunda yolculukla ilgili hazırlıklara geçilmiştir. Bu süreçte adayların bir kısmı, CMS'in Reading'teki okulunda da ikinci bir sınava yahut ileri düzeyde bir eğitime tabi tutulabilmişler ve bunun nihayetinde gerçekleştirilen mülakatlara bağlı olarak kesin görevlendirmeler yapılabilmıştır.

CMS'in Islington ve Reading'teki misyoner yetiştirme okullarında adaylar zihinsel, fiziksel ve dini-ahlaki bir eğitim sürecine tabi tutulmuşlardır. Adayların beden güçlerini artıracak düşüncesiyle; yiyecek, giyecek vb. ihtiyaçları sınırlı olanaklarla karşılanmaya çalışılmış, bilhassa 16 ile 24 yaşları arasında, yemeklerden sonra ağır talimler yaptırma vs. uygulamalar yoğun olarak gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte enstitü idarecileri, misyoner adaylarının fiziksel aktiviteleri sıkıcı bulduklarından, çoğu zaman katılmak istemediklerinden ve yapılan nasihatleri dinlemediklerinden şikayet etmişlerdir (CMS Arşivi, 2 Aralık 1882, G/C1/38, s. 12-14).

Teolojik-misyolojik eğitim, misyoner okullarında takip edilen programın en önemli kısmı olup, dönemin şartları doğrultusunda sık sık revize edilmiştir. Programın ilk güncelleştirme tarihi 1868 senesidir. Bu yılda, okula giriş şartları yenilenmiş ve standartları yükseltilmiştir. Bu dönemde en ziyade Sir Robert Montgomery'nin programla ilgili şikayetleri duyulmaktadır. Montgomery, okuldaki her öğrencinin kendisine apostolik hiyerarşide bir kariyer hedeflediğinden ve bu nedenle onları misyonlarda öğretmenlik, kateşistlik yapmaya hazırlamanın mümkün olmadığından bahsetmiştir. Ayrıca programdaki eksiklikler yüzünden öğrenciler, misyonlara çoğu kez hiçbir tarih, sosyoloji ve hatta dil bilgisine sahip olmadan gönderilmekteydi. Montgomery'e göre, genç misyonerler yerel dinlere, adet ve geleneklere öylesine yabancıydı ki, bölgede Hristiyanlık'ı nasıl yayabileceklerine dair fikir üretmeleri mümkün değildi. Montgomery, bu durumun yalnızca yeni mezunlar için geçerli olmadığına, yıllarca sahada tecrübe edinmelerine rağmen bölge hakkında linguistik dahil hiçbir konuda uzmanlık geliştiremeyen misyonerlerin de varlığına dikkat çekmektedir. Söz konusu misyonerler; bütünüyle farklı yapı, inanç, zihniyet vs.e sahip toplumlar üzerinde Avrupa düşünce sistematığını, değerlerini

ve ifade biçimini kullanarak eksikliklerini kapatmaya çalışıyorlarsa da, hiçbir anlamlı etki bırakamıyorlardı (CMS Arşivi, 3 Mart 1869, G/AZ/1-154).

Montgomery, misyonda görevlendirilmesine karar verilen öğrencilerin, en az bir yıl süreyle Islington'ta veya cemiyet merkezinde yerel tarih, dil, sosyoloji ve inanç sistemleri üzerine bir eğitimden geçmelerini önermiştir. Genel Kurul bu öneriyi kabul etmiş ve misyoner okulları için yeni bir program hazırlamıştır. Bu programın öne çıkan unsurları şunlardır:

1. Latince, Grekçe ve İbranice eğitimi,
2. İngilizce eğitimi, karşılaştırmalı dil çalışmaları, fizik, astronomi ve Matematik'e giriş, tıp, botanik, kimya (şartların elverişli olması durumunda),
3. Kilise tarihi, genel tarih; teoloji, İslamiyet ve diğer dinler karşısında Hristiyanlık tarafından geliştirilen temel argümanlar; Doğu'nun adet, gelenek ve alışkanlıkları,
4. Kutsal kitapların tefsiri; kompozisyon yazma, vaaz metni hazırlama ve sunma; temel düzeyde İncil konuşmaları yapma, tanıtma,
5. Mezmur okuma sanatı; ziraat ve bahçecilik gibi sahada faydalı olabilecek temel alanlarda pratik bilgiler.

Ayrıca öğrencilere, İngiltere'de ileri gelen bazı okulların yönetim ve idari yapısı tanıtılacak ve nitelikli bir eğitim sisteminin temel unsurları da öğretilicekti. Bu programın üç yıl içerisinde tamamlanması öngörülmüş ve son iki sene filoloji ve teoloji çalışmalarına ağırlık verilmesi planlanmıştır (CMS Arşivi, 30 Mart 1869, G/AZ1/1-156).

Bu programın, öğrencilere bilgileri sağlayan, sunan ve ezberleten özellikler taşımakla

birlikte, bu bilgileri kullanabileceği, pekiştirebileceği, transfer edebileceği bir takım uygulamaları da içerdiği anlaşılmaktadır (CMS Arşivi, 2 Aralık 1882, G/C1/38, s. 15). Programdaki bu gelişme, CMS'in öğrencilere daha geniş imkânlar sunmak üzere Reading'te de bir misyoner enstitüsü açmasını gerektirmiştir. Ayrıca 1870'den itibaren, talebeler için kurumsal aidiyeti artırmak, özel bir misyonu bulunan bir eğitim sürecinden geçtiklerini hatırlatmak ve esprit de corps oluşturmak üzere kep ve cüppe giyme zorunluluğu da getirilmiştir. Kıyafet mecburiyeti yemeklerde, dua ve ayinler ile ders saatlerinde geçerlidir (CMS Arşivi, 24 Ağustos 1883, G/C1/41, s. 662). 1875

yılında ise Cambridge ve Oxford Üniversiteleri'nde misyoner adayları için özel bir teoloji sınavı uygulanmaya başlanmıştır (Bullock, 1976, s. 123-125; CMS Arşivi, 18 Ekim 1883, G/C1/42, s. 84-88; 27 Aralık 1883, G/C1/43, s. 191-194; G/C1/47, s. 593). Aynı yıllarda Papaz W.H. Barlow, Genel Kurul'a bir teklif tasarısı sunmuş ve Oxford veya Cambridge Üniversiteleri'nde misyoner adaylarının eğitimi için bir binanın tahsisıyla ilgili cemiyetin harekete geçmesini talep etmiştir. Böylece öğrencilerin bir kısmı, misyoner adaylarına özel teoloji derslerini takip ederken diğerleri üniversitenin normal programına devam edebilecektir. Ayrıca tıp ve dil alanındaki profesörlerin de misyoner adayı öğrencilerin eğitimine destek verebilme ihtimalleri sorulmuştur. Barlow diğer taraftan misyoner adaylarının, bu üniversitelerdeki yoğun felsefe öğretiminden olumsuz etkilenme ve tamamen dünyevi amaçları gözeten bir kariyer planlaması yapma tehlikesinin bulunduğu dikkat çekmiş ve yalnızca teolojik silahlarla bu savaşın kazanılacağını ifade etmiştir. Ne var ki, Genel Kurul böyle bir adım için henüz erken olduğunu ve planın başarısız olması durumunda cemiyetin büyük bir prestij kaybına uğrayacağını belirterek öneriyi reddetmiştir. Ayrıca bu üniversitelerdeki imkânların tesirinde kalacak olan öğrenciler, misyonlara gitmek yerine ülkelerinde yaşamayı tercih edeceklerdi (CMS Arşivi, 1876-1882, G/C5). Papaz Barlow Genel Kurul'a teklifini kabul ettirememişti, ancak kendi başkanlık döneminde Islington Misyoner Enstitüsü'nü kolej haline getirmeyi başarmıştı (Stock, 1899, C. II, s. 99-100). Kolej programında misyonerlerin ikinci bir dil öğrenmesi zorunlu kılınmıştı (CMS Arşivi, 22 Temmuz 1883, G/C1/38, s. 453).

Akademik eğitimin yanı sıra CMS, misyoner adaylarının pratik konularda da nitelikli bir öğretime tabi tutulmasına özen göstermiştir. Sözgelimi, öğrencilerin karşılaşabilecekleri Hristiyan teolojisinin doktrinel temellerine dair meseleleri, bunları nasıl yanıtlayabileceklerini, iletişim kurma ve ikna becerilerini gündeme getiren konferanslar ve münazaralar tertip edilmiştir (CMS Arşivi, 19 Temmuz 1883, G/C1/38, s. 357). Ayrıca tüm misyoner adaylarına on iki ders saati olmak üzere fizyoloji, tıp ve cerrahi konularında temel düzeyde seminerler de verilmiştir (CMS Arşivi, 5 Şubat 1884, G/C1/42, s. 516-518; 29 Şubat 1884, G/C1/43, s. 191-192). Yine 1868'den itibaren adaylar yoksulların evlerine ziyaretlere başlamışlar, onlara inanç konusunda vaazlar vermişler; banliyölerde kateşist ve vaiz olarak bir tür stajyerlik eğitimine tabi tutulmuşlardı (CMS Arşivi, 1872-1888, G/AZ1/1-156).

CMS, entelektüel ve pratik eğitimle birlikte ahlak eğitimine de hassasiyet göstermişti. Misyonerlerin en önemli vazifesinin dini propaganda olduğu görüşünden hareketle bu eğitimin temel amaçları şu şekilde belirlenmiştir:

1. Keskin bir zekaya sahip olmak,
2. Uyanık, etrafta olan bitenlerin farkında olmak,
3. İhtiyatlı olmak,
4. Sebat etmek,
5. Mütevazi olmak,
6. Samimi olmak,
7. Kibirden arınmak,
8. Nefsin isteklerine hakim olmak,
9. Sade, şeffaf, anlaşılabilir ve kolay iletişim kurulabilir bir kişilik sahibi olmak (CMS Arşivi, 1872-1888, G/AZ1/1-156).

Cumartesi akşamları yapılan dualar ve konuşmalar bu karakter yapısını şekillendirmek amacı doğrultusunda planlanmakta ve eski mezunların, tecrübeli misyonerlerin nutuklarına zaman ayrılmaktaydı. Yine kutsal kitaplar üzerindeki incelemeler de teolojik perspektiften ziyade pratik misyonerlik düşüncesine göre yapılandırılmış derslerdi (CMS Arşivi, 13 Haziran 1883, G/C1/38, s. 357; 2 Mart 1884, G/C1/39, s. 39-51; 24 Mart 1884, G/C1/40, s. 72-73).

CMS Okullarının Öğretim Elemanları

Misyonerlik enstitüsündeki öğrencilerin seçimine ve eğitimine özen gösteren CMS, misyoner okullarında görev yapan elemanlarla ilgili olarak da aynı hassasiyeti sergilemişti. Okulların en önemli çalışanları şüphesiz müdür, müdür yardımcısı ve öğretmenlerdi. İdareciler CMS Genel Kurulu tarafından seçilir, öğretmenler ise Karşılama Komitesi'nin önerisi üzerine müdür tarafından atama yoluyla istihdam edilirdi (CMS Arşivi, 1877, G/AZ1/1-229). Cemiyet, tüm çalışanların kurumsal aidiyet fikrine sahip olmasına önem vermiş ve öğrencileri de kapsayan birlik ruhunun korunmasına dikkat etmişti. Bu amaçla, her Pazar tüm öğrenci ve öğretmenlerin katılımıyla toplu ayinler düzenlenmişti. Öğretmenler evlerini talebelere açarak onlarla samimi bir ilişki geliştirmişlerdi. Ayrıca okul-aile işbirliği planı çerçevesinde öğretmen ve müdürlerin yönetiminde tüm velilerin katıldığı ayinler gerçekleştirilmişti. Kolej

çalışanları, bu toplantılar sırasında öğrenciler ve veliler ile kurulan samimi münasebetlerin disiplinden taviz vermek anlamına gelmediği uyarısını sıklıkla tekrarlamışlardı (CMS Arşivi, 1877, G/AZ1/1-229).

CMS okullarında esprit de corps'u kuvvetlendiren unsurlardan biri de öğrenci dernekleriydi. Bu derneklerdeki aktiviteler arasında, üst sınıftaki öğrencilerin yeni talebelere mentorluk etmeleri dikkati çekmektedir. Okula kabul edilen öğrencilere Karşılama Komitesi tarafından hazırlanan bir yönerge verilmiş ve yatakhanelerini üst sınıftaki ağabeyleriyle paylaşacaklarına dair bir evrak imzalamaları istenmişti (CMS Arşivi, 13 Ocak 1884, G/C1/42, s. 349). Bu kitapçık, yalnızca okulda geçerli kuralları içermeyip, aynı zamanda evlilik kaideleri, çalışma alanları vb. konularda öğrencileri nasıl bir geleceğin beklediğine dair ön bilgileri de vermektedir. Başka bir ifadeyle, hem misyonerlik eğitim sürecinde hem istikbaldeki kariyerinde CMS için makbul bireyin tanımı yapılmıştı. Yönerge Genel Kurul'un, öğrencilerin sahip oldukları iman gücü ve değerleriyle eğitimleri süresince kuralları eksiksiz yerine getireceklerine dair bir iyi niyet ifadesiyle sona ermekteydi (CMS Arşivi, 1877, G/AZ1/1-229). Misyoner adaylarının en fazla ilgiledikleri hususlardan biri olan evlenme hakkı, cemiyette en az beş yıl hizmet etmiş olanlara ve yine cemiyet tarafından onaylanan bir eş bulunması durumunda verilmişti. Adayın misyonda görevlendirilebilmesi için temel şart; en geç bir yıl içinde yabancı dil sınavlarından geçmesi ve sahaya çıkmasında bir engelin bulunmadığına dair sağlık raporunu almasıydı (CMS Arşivi, 1877-1890, G/AZ1/1-229; G/AZ1/2-251).¹²

Islington'daki eğitimini tamamlayan misyoner adayı, mezuniyetini müteakip kilise hiyerarşisinde bir konuma atanmak üzere Londra Piskoposuna takdim edilirdi. Piskopos tarafından yapılan sınavda da başarılı bulunması durumunda, düşük bir rütbeyle misyonda vazifelendirilmesine izin verilirdi. Cemiyet, piskoposluktan verilen karar doğrultusunda gerekli tahsisatı temin etmekle sorumluydu.

12 Misyoner adayının eşi için de olumlu bir sağlık raporu alması durumunda ailesiyle birlikte sahaya çıkmasına izin verilirdi. Yine de tüm kuralların harfiyen yerine getirildiğini söylemek mümkün değildir. Sözgelimi yabancı dil sınavında başarısız olmalarına rağmen sahaya çıkan misyonerlerin –dil sınavını geçeceklerine dair bir taahhüd vermek koşuluyla- misyonda çalışmalarına devam ettikleri anlaşılmaktadır. Yine cemiyetin uygun bulmadığı eşlerle evliliklerin de önüne tamamen geçilememiştir.

Cemiyetle irtibatın kesilmek istenmesi durumunda da birtakım prosedürlerin tamamlanması beklenmekteydi. Şayet ayrılık kararı eğitim aşamasındayken verilmişse, o takdirde günlük çıkmadan işlemler halledilebilmişti. Özellikle bu karar aday tarafından değil de, okul idarecileri, Genel Kurul yahut Karşılama Komitesince öğrencinin yeterli bulunmaması gerekçesiyle verilmişse, adayın cemiyetten ihraç edilme süreci ivedilikle tamamlanmıştı. Ancak kilise hiyerarşisinde bir rütbe kazanmış ve misyonda görevlendirilmiş bir kimse, kendi istek ve iradesiyle cemiyetten ayrılma kararı vermişse bir miktar para cezası ödemek zorunda bırakılmıştı. Bu ceza asgari, tahsil döneminde kendisi için harcanan tutar, azami olarak ise misyonerlik süresince ödenen ücretlerin bir kısmı idi (CMS Arşivi, 1877-1890, G/AZ1/1-229). Cemiyet geri ödeme zorunluluğunun yol açabileceği sorunları hesaba katarak, ilk senelerden farklı olmak üzere misyonerlerle hayat-boyu geçerliliği bulunan bir sözleşme yapmamaya karar vermiştir. Böylece her yıl yenilenen sözleşmeli misyonerlerin cemiyetle bağlantısını kesmek istemeleri Genel Kurul için bir sorun olmaktan çıkmıştır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1881, s. 286-289).

Misyonda görevlendirilen misyonerin, cemiyetle bağlantısını koruyabilmesi için yalnızca maddi zorunluluklar yeterli bulunmamış, sahadaki çalışmalarıyla ilgili sürekli bir bilgi akışını sağlaması istenmiştir. Bu bilgilendirme iki yönlüdür. Yalnızca misyondan merkeze değil, merkezden misyona da bilgiler, uyarılar, tavsiyeler, değişiklik kararları gönderilmiştir.

Gelir Kaynakları

Tüm misyonerlik cemiyetleri gibi CMS'in de en önemli gelir kaynağı bağışlardır. Kimi cemiyetlerin aksine CMS, topladığı meblağları bir yatırım enstrümanı olarak kullanmamıştır (Nemer, 1981, s. 107). Cemiyetler bağışlarını (i) genel başvurular, (ii) özel başvurular yapmak suretiyle toplamışlardır. Cemiyetin gelirlerini artırmak amacına yönelik olmak üzere genel başvurular; daha ziyade yıllık toplantılarda bilhassa mali sorunlar konusunun görüşüldüğü oturumlarda yapıldı. Nitekim 1870'li yıllarda düzenlenen toplantıların önemini kaybetmeyen gündem maddesi, bütçenin yetersizliği yüzünden misyonların açılabilmesi ve tasarruf yoluna gitmek zorunda kalınmasıydı. Bağış istekleri, cemiyetin en önemli yayın organı olan *Intelligencer* aracılığıyla da yapılmıştır. Sözgelimi, derginin 1865'deki bir nüshasında, 1854'ten 1864'e dek işlerin üçe katlandığı, ancak cemiyet bütçesinin değişmediği hususuna

dikkat çekilmiştir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1865, s. 2-7). Bütçe açıkları 1866, 1867, 1877 ve 1885'deki nüshalarda da en fazla işlenen konu olmuş ve gelirlerin artırılması için Genel Kurul üyelerinin harekete geçmesi gerektiği çağrısı yapılmıştır (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1881, s. 428-435; Eylül 1883, s. 521-529; 29 Şubat 1885, G/C1/43, s. 554; 3 Mart 1885, G/C1/44, s. 19). Söz konusu çağrıya en fazla riayet eden Genel Kurul üyelerinden Papaz E.H. Bickersteth'in, Londra'daki cemaat toplantılarının yanı sıra misyonlarda da gelirlerin artırılması için gösterdiği gayretler sonucunda 1877-1881 yılları arasındaki mali kriz döneminde dahi cemiyetin gelirlerinde ciddi bir azalma yaşanmamıştı (Carpenter, 1959, s. 400-403). Aslında krizin gerekçelerinden biri 1872'deki açılım politikasıydı. Bu tarihte CMS, diğer Protestan cemiyetlerle işbirliği içerisine girerek misyon sayısını yükseltmişti. Ne var ki, bu yatırımları ancak yıllık £20.000'luk bir artışla karşılayabilecekti. Papaz Bickersteth'in tüm çabalarına rağmen (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1880, s. 393-396, Haziran 1882, s. 321-324; Haziran 1883, s. 343-346; 12 Ocak-28 Şubat 1885, G/AZ1/4-136)¹³ bu düzeyde bir gelir temin edilemediğinden, 1877'de bazı misyonlar kapatılmak durumunda kalınmıştı. Ancak CMS üç yıl içerisinde durumu toparlamayı başarmış ve İngiltere'nin en büyük bütçeli Protestan cemiyeti olarak faaliyetlerine devam etmişti (Stock, 1899, C. III, s. 50-53).

Bickersteth'in yanısıra Papaz V.J. Stanton da cemiyetin gelirlerini artırmak amacıyla İngiltere'nin önde gelen isimlerine özel mektuplar gönderen kişiler arasındaydı. Stanton 1878'de *Intelligencer*'de yayınlanan genel bir çağrıyla aynı konuya dikkat çekmiştir. Papaz, cemiyette göreve misyoner olarak başladığını ancak sağlık problemleri yüzünden Londra'ya geri dönmek zorunda kaldığını ve bunun yerine ailesiyle beraber misyondakiler için £250 yardımda bulunduğunu ve her Hristiyan'ın fiilen hizmet edemiyorlarsa en azından madden destek vermekle mükellef bulunduğunu ifade etmiştir (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 54; 29 Şubat 1885, G/C1/43, s. 554; 3 Mart 1885, G/C1/44, s. 19). Papaz Bickersteth ve Stanton'un bu çağrılarını yankı bulmuş ve cemiyetin gelirlerinde kayda değer artışlar tespit edilmiştir.

13 Papaz'ın 1879'da *Intelligencer*'daki "For my Sake and the God's" (Benim ve Tanrı'nın menfaatine) başlıklı makalesi hayli ses getirmişti. Makalede İngiltere'deki her Hristiyan'dan en az £20 istenmiş ve bağış yapmaya söz verenler isim isim belirtilerek ifşa edilmiştir.

Genel çağrılarının dışında, olağanüstü durumlarda şahsa/kuruluşa özel davetiyeler göndermek suretiyle maddi destek toplanması yöntemine de başvurulmuştur (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1884, s. 505-508). Hindistan'daki 1857 İsyanı söz konusu olaylardan biri olup, ayaklanma boyunca maruz kalınan ekonomik sıkıntılar özel yardım sandıklarının kurulmasıyla atlatılabilmektedir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1865, s. 161-163; Mart 1866, s. 67-76). Cemiyet Genel Kurulu bu hadiseden sonra, İhtiyaç Fonu ve Olağanüstü Fon adlarıyla iki sandık oluşturulmasına ve bu fonların döner sermayelerinde tedbir amaçlı olmak üzere asgari £60.000 bulundurulmasına karar vermiştir (Stock, 1899, C. III, s. 256). Fonlar için gerekli para, cemiyetin taşradaki şubeleri olarak kabul edilebilecek olan dernekler vasıtasıyla toplanmaktaydı. Tamamen gönüllülük esasına dayanan bu derneklerden (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellanea*, C. V, No. 33, s. 3-4) ilki, 1813 senesinde Bristol'da kurulmuş; ardından önce Norwich, Huddersfield, Wakefield ve Cambridge'e sonra tüm İngiltere ve Galler bölgesine yayılmıştı. Bu derneklerin tek amacı cemiyetin gelirlerini artırmaktı. Topladıkları bağışların miktarı 1847-1848'de £76.000'a, 1880-1881'de £139.000'a ulaşmıştı (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellanea*, C.V, s. 33; Stock, 1899, C. III, s. 55-59).¹⁴ Yerel kiliseler ve din adamlarının idaresindeki bu dernekler, elde ettikleri parayı doğrudan Londra merkeze göndermişlerdir. Taşrada elli ya da yüz aileden müteşekkil bölgeler tanzim edilmiş ve her bölgenin başında bir mültezim görevlendirilmiştir. Mültezimlerin bölgede iyi bir şöhrete sahip, davranışlarıyla örnek Hristiyanlar olmalarına dikkat edilmiştir. Mültezimlerin başlıca vazifesi, cemaate üye olmak isteyenlerden üyelik ücretlerini usulünce toplamaktır (CMS Arşivi, 19 Aralık 1870, G/AZ1/1-203). Aynı zamanda bu kişilerden, cemiyetin reklam ve tanıtımını yapan, yayınlarını dağıtan profesyonel birer işadamı olarak faaliyet göstermeleri istenmiştir. Söz konusu promosyon faaliyetleri bir kereye mahsus gerçekleştirilmez, her iki senede bir tüm bölge düzeyinde bir kampanya düzenlenirdi. Yine en az yılda bir kez olmak üzere mültezimlerin misyonerlerle ortak bir toplantı düzenlemeleri istenmiştir. Bu toplantılarda misyondaki ekonomik meseleler, gelir ve gider dengesi, yardım ve bağışlar vb. konular tartışılmıştı. Özellikle vurgulanan husus, en az masrafla optimum düzeyde iş çıkartabilmektir. (CMS Arşivi, 2 Aralık 1870, G/AZ1/1-160). CMS'in taşradaki ticari acentaları olan bu dernekler, başlangıçta piskoposluklar tarafından hoş karşılanmamış ve toplantılara ruhban sınıfının katılımı sağlanamamıştır. Ancak zamanla CMS, pan-Anglikanizm için zaruri

14 Bu gelirle SPG'nin bütçesinden üç kat fazlasına sahipti.

gördüğü mevcudiyetini, bu yolla ayakta tutabileceği telkiniyle piskoposlukları ikna etmiştir (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 33, s. 13).

CMS Genel Kurul'u dernekleri, gelirleri artırmaya yönelik her metodu kullanmaları hususunda sık sık uyarmakla birlikte, en önemli yöntemin devamlı ve etkili vaazlar verme olduğuna dikkat çekmiştir. Sözelimi, cemiyet üyelerinin yılda 4000-5000'i aşkın vaaz verdikleri tespit edilebilmektedir. Bu rakam 1881'de 7366'ya çıkmıştır (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 33, s. 3-6). Bu vaazların bir kısmı dernek başkanları, bazıları misyonerler diğerleri ise cemiyette kıdemli din adamları tarafından verilmiştir. Ayrıca kaynak toplama maksadıyla İngiltere'nin muhtelif bölgelerine cemiyeti temsil eden heyetler gönderme yoluna da gidilmiştir (Nemer, 1981, s. 115).

Yardım sandıkları

Yardım sandıkları, CMS'in bağış toplamak için sık kullandığı bir yöntemdir. Cemaatin biraraya geldiği her ortamda sandıklar kurulmuş ve katılımcılar destek vermeye teşvik edilmişlerdir. Bu sandıklardan hiçbir zaman çok yüklü meblağlar çıkmamışsa da, toplanan miktarın £15.000-£18.000'a kadar ulaştığı görülmüştür (CMS Arşivi, 5 Nisan 1883, G/C1/38, s. 282). Ayrıca sandıklar şahıslara, ailelere ve okullara teslim edilebilmiş ve bağış toplanması için onlardan yardım istenebilmiştir (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 35).

Kadınlar grubu da cemiyetin, aynı ve nakdi yardım toplama hususunda yararlandığı teşkilatlardan biridir. Cemiyete mensup kadınlar ya kermesler düzenlemek yahut ellerindeki sepetlerle evleri dolaşmak suretiyle yardım ve bağış toplama işini yürütmüşlerdir. Toplanan paralar doğrudan, eşyalar ise satıldıktan sonra ihtiyaç içerisindeki misyonlara dağıtılmıştır. Aynı yardımlar arasında okul malzemesi, kız çocukları için oyuncak vs. bulunması durumunda doğrudan istasyonlara gönderilebilmiştir (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 46; CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1869, s. 276-280; Ocak 1884, s. 43-46).

Gençlik Teşkilatları

CMS 1877'deki finansal krizin akabinde, gelir kaynaklarını artırma telaşı içerisinde cemiyete mensup genç ve çocuklardan müteşekkil yeni bir teşki-

latlanmaya gitmiştir. Bu proje, dünyanın muhtelif bölgelerindeki çocukların içinde bulundukları cehalet, sefalet, baskı ve eziyetlerden kurtarılması için gerekli desteğin en iyi, yine çocuklar üzerinden sağlanabileceği düşüncesinden kaynaklanmıştır (CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 49, s. 4). Teşkilatın 1879'da tek başına gerçekleştirdiği çalışmalar sonucunda topladığı yardım £6000'u bulmuştur (CMS Arşivi, 5 Mayıs 1885, G/C1/44, s. 294-295; *Missionary Publications Miscellania*, C. V, No. 44). Gençlik teşkilatları, cemiyetin ileri gelen hanımlarından birinin sevk ve idaresinde hareket edebildiği gibi, bir Pazar Okulu'na bağlı da faaliyet gösterebilmiştir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1885, s. 746). Bu durumda Pazar Okulu'na yapılan tüm bağışlar da teşkilat vasıtasıyla cemiyete transfer edilmektedir (CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1885, s. 745-748).

Neticede CMS'in gelirleri, 1877-1885 yılları arasında on yıl öncesine oranla iki katına çıkmış ve senelik £140.000-£195.000 arasında değişmiştir. Bu dönemde giderlerin toplam tutarı ise £150.000-£210.000 arasında gösterilmiştir. Misyonların artmasına paralel olarak masrafların da yükselmesi, Genel Kurul'un derneklere gelir kaynaklarını harekete geçirmeleri konusunda daha fazla baskı yapmasına yol açmıştır. Ancak CMS'in genel bütçesindeki istikrarı, İngiliz ekonomisinden bağımsız düşünmek doğru değildir. Nitekim İngiltere'nin 1877-1881 arasındaki mali ve zırai sıkıntıları cemiyet için de gelirlerin düşmesi anlamına gelmiştir (Slater, 1930, s. 120).

SONUÇ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında cemiyetin üye yapısında değişiklikler meydana gelmiş, başlangıçta çoğunluğu oluşturan alt tabakalara mensup üyeler yerine bu dönemde, yetenekli zanaatkârlardan, tüccarlardan oluşan orta sınıfın hakimiyeti başlamıştır. Her ne kadar bu üyeler eğitilmiş değillerse de, diğerlerine nazaran daha hırslı ve tutkuluydular. Cemiyet bu hisleri, misyonerlik faaliyetlerine kanallandırmak ve kamuoyuna ve diğer misyonerlik cemiyetlerine karşı gücünü ve prestijini artırmak istemiştir. Yüzyılın sonlarında ise Anglo-Sakson toplumunun eğitilmiş tabakası cemiyetin hedef kitle haline gelmiştir. Öyle ki, bu yeni üyeler misyona kendi bütçeleriyle gidebilme imkânına sahiplerdir. Ayrıca başta Cambridge olmak üzere muhtelif İngiliz üniversitelerinden yapılan kayıtlar da dikkati çekmektedir. Bu üyeler, yalnızca cemiyet işlerinin idaresinde değil aynı zamanda misyondaki tecrübeleriyle üniversite camiasında da bir etki bırakmaktaydılar. Yine yüzyılın ikinci yarısından

itibaren misyoner sayısında ciddi bir artış kaydedilmiş ve bu döneme kadar misyonlarda yılda ortalama on dokuz görevlendirme yapılmışken; 1887-1899 arasında bu sayı yetmişe yükselmiştir.

CMS’deki üye sayısı ise diğer cemiyetlerde olduğu gibi bütçenin durumuna bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Sözelimi, 1865 ile 1872 yılları arasında nisbi bir gerileme yaşayan cemiyet dört yıl içerisinde kendisini yeniden toparlamıştır. Öyle ki, 1876-1877’de İngiltere’deki ekonomik durgunluk döneminde dahi üye sayısında artış tespit edilmiştir. Bununla birlikte cemiyet, zaman zaman tasarruf tedbirlerine gitmek, bazı misyonları kapatmak ve kimi misyonerleri emekliye ayırmak zorunda kalabilmiştir.

Misyoner sayısının artmasına paralel olarak CMS, misyonda görevlendirileceklerin özel bir eğitim almasına özen göstermeye başlamıştır. Yüzyılın başlarında, gönlünde yeterince Hz. İsa sevgisi ve cesaret bulunan her üye, herhangi bir hazırlık ve bilgilendirme sürecinden geçmeksizin misyonlara gönderilmiştir. Ancak cemiyetin teolojik politikasında belirleyici rol oynayan komisyon, artık bunun ihtiyaca cevap vermediğini farketmiş ve başarı sağlamak için misyoner adaylarını yeni bir ders programı ve mülakatlarla yapılandırılmış bir eğitim sürecinden geçirmenin doğru olacağını kararlaştırmıştır. Böylece, CMS’in misyoner okulundaki müfredatı yenilenmiş, yeni bir hazırlık okulu açılmış, adaylık standartları yükseltilmiş ve öğrencilerin Cambridge ile Oxford Üniversiteleri’nin teoloji fakültelerinde sınavlara girmesi sağlanmıştır. Yeni program misyoner adaylarına, CMS’in faaliyet alanlarındaki siyasal, toplumsal, kültürel, ve filolojik özelliklerin öğretilmesi amacıyla dayanan dersleri de içermiştir. Bilhassa Barlow’un cemiyet başkanlığı döneminde, CMS misyoner okullarındaki niteliğin artırılması için yoğun çaba sarfedilmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak, cemiyetin üniversite mezunlarına verdiği önem artmış ve üye yapısında bu yönde bir değişim tamamlanmak istenmiştir.

CMS’in İngiltere’deki en geniş bütçeye sahip misyoner cemiyeti olması itibarıyla misyoloji tarihinde özel bir yeri bulunmaktadır. Üstelik gelir kaynaklarını adanın haricinde, misyon bölgelerinden de temin edebilmiş olması önemli bir ayrıcalıktır. CMS’in kaynaklarındaki muhtemel en önemli zenginlik, üyelerinin büyük bir kısmının orta sınıf mensubu olmasıdır. Kraliçe Victoria döneminde (1837-1901) İngiliz orta sınıfı heterojen ve geçişken bir nitelik göstermiştir. Bu sınıf üyeleri bir taraftan ticari ekonominin desteğindeki çoğullaşmayla pluralistik –kentli, burjuva, beyaz yakalı- bir yapı kazan-

mış, diğer taraftan lordların işletemedikleri arazilere sahip çıkan ücretli tarım işçileri –çiftçi orta sınıfı- olarak geleneksel işlevini sürdürmüştür. Çalışmanın sınırları dahilindeki dönem içerisinde, orta sınıfın tamamı için evanjelist eğilimlerin arttığı söylenebilir. Kısacası, CMS’in en önemli dayanak noktası cömertliğini, cesaretini ve tutkusunu cemiyetle paylaşmayı esirgememiş Anglo-Sakson orta sınıfıdır. Şüphesiz cemiyet bu desteği garanti altına alabilmek, artırabilmek için yoğun çaba göstermiş ve başta eskatolojik olmak üzere tüm yöntemlere başvurmuştur. Gerçekten de evanjeliklerin toplumsal meselelere ilgisi, İngiliz misyonerlerin faaliyet bölgelerinin sınırlarını dahi aşabilecek seviyededir. Bu ilgi; cemiyet tarafından tüm dünyaya yayılmış heretiklerin neden olduğu dejenerasyon ile onlara duyarsız kalan Hristiyanlar’ın cehennemde azap çekmekten kurtulamayacakları yahut cemiyet misyonerlerinin İncil ve Protestanlık’ın emirlerini yerine getirmekten başka bir emelleri olmadığı, CMS’in hem Britanya İmparatorluğu’nda hem dünyada dinin muhafızları olduğu vb. söylemlerle sürekli canlı tutulmak istenmiştir. Şüphesiz orta sınıfın desteği CMS için yeterli değildir. Cemiyet İngiliz aristokratlarından, ruhban sınıfının ileri gelenlerinden ve hatta parlamento üyelerinden maddi ve manevi himaye görme isteğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Esasen gelirlerinin en önemli kısmı bu tabakadan temin edilmiştir. Söz konusu destekleri elde etmenin en garantili yolu, misyonerlik faaliyetlerinin imparatorluğun çıkarlarına hizmet edecek olmasıdır.

Kaynaklar

CMS Arşivi (Birmingham)

- Arşiv Belgeleri
- CMS Arşivi, 2 Eylül 1882, G/C1/36, s. 721-722.
- CMS Arşivi, 9 Haziran 1883, G/C1/39, s. 39-41.
- CMS Arşivi, 1846-1878, G/Atm1/2, C. 4, s. 41.
- CMS Arşivi, 1874, G/C1/41, s. 114.
- CMS Arşivi, G/C1/42, s. 14.
- CMS Arşivi, 12 Ocak-28 Şubat 1885, G/AZ1/4-136.
- CMS Arşivi, 5 Ocak 1884, G/AZ1/4-181, s. 3.
- CMS Arşivi, 22 Nisan 1881, G/AZ1/4-186.
- CMS Arşivi, 4 Nisan 1882, G/AZ1/4-201.
- CMA Arşivi, 17 Nisan 1883, G/AZ1/5-8.
- CMS Arşivi, 30 Kasım 1898, G/C1/50, s. 148-149.
- CMS Arşivi, 2 Aralık 1882, 5 Nisan 1883, G/C1/38, s. 12-14, 282.
- CMS Arşivi, 3 Mart 1869, G/AZ1/1-154.
- CMS Arşivi, 30 Mart 1869, G/AZ1/1-156.
- CMS Arşivi, 24 Ağustos 1883, G/C1/41, s. 662.
- CMS Arşivi, 18 Ekim 1883, G/C1/42, s. 84-88.
- CMS Arşivi, 27 Aralık 1883, G/C1/43, s. 191-194.
- CMS Arşivi, G/C1/47, s. 593.
- CMS Arşivi, 1876-1882, G/C5.
- CMS Arşivi, 19 Temmuz 1883, 22 Temmuz 1883, G/C1/38, s. 357, 453.
- CMS Arşivi, 5 Şubat 1884, G/C1/42, s. 516-518.
- CMS Arşivi, 29 Şubat 1884, G/C1/43, s. 191-192.
- CMS Arşivi, 1872-1888, G/AZ1/1-156.
- CMS Arşivi, 2 Mart 1884, G/C1/39, s. 39-51.
- CMS Arşivi, 24 Mart 1884, G/C1/40, s. 72-73.
- CMS Arşivi, 1877, G/AZ1/1-229.
- CMS Arşivi, 13 Ocak 1884, G/C1/42, s. 349.
- CMS Arşivi, G/AZ1/2-251.
- CMS Arşivi, G/AZ1/5-42.
- CMS Arşivi, G/AZ1/5-44.
- CMS Arşivi, G/AZ1/3-14, s. 13-14.
- CMS Arşivi, 29 Şubat 1885, G/C1/43, s. 554.

- CMS Arşivi, 3 Mart 1885, 5 Mayıs 1885, G/C1/44, s. 19, 294-295.
- CMS Arşivi, 19 Aralık 1870, G/AZ1/1-203.
- CMS Arşivi, 2 Aralık 1870, G/AZ1/1-160.
- *Bastılı Kaynaklar*
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 33.
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 35.
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 44.
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 46.
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 47.
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 49.
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 54.
- CMS Arşivi, *Missionary Publications Miscellania*, V. V, No. 61.
- CMS Arşivi, *Register of Missionaries, Clerical, Lay, and Female, and Native Clergy from 1804 to 1904*.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1870.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1870
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1870.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1871.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1874.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1877.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1877.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1878.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1881.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1881.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1882.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1883.

- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1883.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1884.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1884.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1880.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1884.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1885.
- CMS Arşivi, *Proceedings for the Church Missionary Society for Africa and the East*, 1879-1880.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1868-1869, s. 14-15.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1873-1874.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1873-1874.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1864-1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1872.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1879-1881.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1872.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1871-1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1867.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1873.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1867.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1872.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1879-1880.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1870.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1867.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1876.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1878.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1881.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1878.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1869.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868.

- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1870.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1880.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1876.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1883.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Şubat 1874.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1868-1869.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1883.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1876-1877.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Nisan 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1875.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1885.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mayıs 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1873.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1866.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1871.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1869-1870.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Kasım 1865.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1878-1879.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1883.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1879.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1884-1885.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1866.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1866-1867.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1883-1884.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1865-1866.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1874-1875.

- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1874-1875.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1873-1874.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1873.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ağustos 1868.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1868-1869.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1865-1866.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1874-1875.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1876-1877.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1866.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1868.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1882-1883.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1866-1867.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1870-1871.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1871-1872.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1871-1872.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1873-1874.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1878-1879.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1880-1881.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1884-1885.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1879-1880.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1882-1883.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1876-1877.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ekim 1865.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Aralık 1872.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1881.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1882.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1878-1879.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Eylül 1880.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1885.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1885.

- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1885.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Temmuz 1869.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1878-1879.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1885-1885.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1881-1882.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Ocak 1873.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1874.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Mart 1876.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1880.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1884-1885.
- CMS Arşivi, *Proceedings*, 1867-1868.
- CMS Arşivi, *Intelligencer*, Haziran 1869.

Kitap ve Makaleler

- Barrett, David B. (1996). “Annual Statistical Table on Global Mission:1996”, *International Bulletin of Missionary Research*. No. 20, s. 24-25.
- Bullock, Frederick W. B. (1976). A History of Training for the Ministry of the Church of England in England and Wales from 1875 to 1974. London : Home Words Printing.
- Carpenter, Spencer C. (1959). *Church and People, 1789-1899 : A History of the Church of England from William Wilberforce to “Lux Mundi”*. London : SPCK.
- Erdoğan, Dilşen İnce. (2008). *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*. İstanbul : IQ Yay.
- Goodall, Norman. (1954). *A History of the London Missionary Society, 1895-1945*. London : Oxford University Press.
- Gündüz, Şinasi. (2004). “Misyonerlerin Çalışma Yöntemleri”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri. Tartışmalı İlmi Toplantı*, (ed.) Ö. F. Harman, İstanbul : Ensar Neşriyat, s. 349-376.
- Nemer, Lawrence. (1981). Anglican and Roman Catholic Attitudes on Missions. An Historical Study of Two English Missionary Societies in the Late Nineteenth Century (1865-1885). St. Augustin : Steyler VERLAG.
- Netland, Harold. (2001). *Encountering Religious Pluralism : The Challenge to Christian Faith & Mission*. Illinois : InterVarsity Press.
- Piggin, Frederic Stuart. (1984). *Making Evangelical Missionaries 1789-1858 :The Social Background, Motivation, and Training of British Protestant Missionaries to India*. Abingdon : Sutton Courtenay Press.
- Potter, Sarah C. (1975). *The Social Origins and Recruitment of English Protestant Missionaries in the 19th Century*. London : University of London.
- Sevinç, Necdet. (2002). *Ajan Okulları*, İstanbul : Oymak Yay.

42 • ANGLİKAN KİLİSESİ'NİN OSMANLI'DAKİ SANCAKTARI : CHURCH
MISSIONARY SOCIETY : KURULUŞU, YAPISI VE YAYINLARI - II

- Slater, Gilbert. (1930). *Poverty and The State*. London : Constable.
- Stanley, Brian. (2009). *The World Missionary Conference. Edinburgh 1910*. Michigan : B. Eerdmans Publishing.
- Stock, Eugene. (1899). *The History of the Church Missionary Society. Its Environment : Its Men and Its Works*. C. II, III. London : C.M.S.
- Tozlu, Necmettin. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*. Ankara: Akçağ Yay.